

stimuleringsfonds
creatieve industrie

architectuur
vormgeving
e-cultuur

groothandelsgebouw
unit c 5.071
weena 723
nl 3013 am rotterdam

p.o. box 29066
nl - 3001 gb rotterdam

t: +31(O)10 - 436 16 00
f: +31(O)10 - 436 06 39
info@stimuleringsfonds.nl

kvk rotterdam: 41133717
bank: ing 67.13.48.426

Designing a community of care: Op zoek naar de nieuwe Wijkgedachte

‘Verstand van veranderen’, zo heeft architect Rem Koolhaas zijn vak eens omschreven. Die definitie van architectuur is bij uitstek van toepassing op de wederopbouw wijken, gebouwd in de periode 1945-1960. De bouwopgave waarvoor architecten zich na de Tweede Wereldoorlog gesteld zagen, behelsde immers veel meer dan het ontwerpen van twee miljoen woningen - in antwoord op de woningnood en de babyboom na de oorlog - met de bijbehorende kerken, scholen, speelplaatsen, winkels en bibliotheken; het ging om een compleet nieuwe samenleving. ‘Wanneer wij thans plannen overwegen voor het bouwen na de oorlog, is het wellicht het allerbelangrijkste te bedenken, dat onze taak niet louter bestaat uit het herbouwen van onze vernielde huizen en verwoeste steden’, schreef de invloedrijke Amerikaanse cultuurcriticus Lewis Mumford in 1943 (in 1946 in het Nederlands vertaald). ‘Indien alleen de stoffelijke vorm van onze maatschappij herstelling behoefde, zouden onze ontwerpen vertrouwde lijnen kunnen volgen. Maar onze taak is veel zwaarder: wij moeten een versleten beschaving vervangen.’

Uitbreidingswijken als Rotterdam Pendrecht, de Amsterdamse Bijlmermeer, en New Towns als Hoogvliet en Nagele waren de belichaming van deze Nieuwe Maatschappij - de verzorgingsstaat - en het modernisme dat daar uitdrukking aan gaf. Een ideologie die al voor de oorlog wortel geschoten had, maar nu versneld gestalte kon krijgen, met dank aan de financiële steun uit Amerika (het Marshallplan, 1948-1953). Onder het motto ‘Licht, Lucht en Ruimte’ werden

bewoners 'bevrijd' uit de 'massale, ongezonde' 19-eeuwse stad vol bedompte arbeiderswoningen - zo krap dat men gedwongen was op straat rond te hangen, en vaak niet eens voorzien van een wc. Voortaan zouden ze 'wonen op een groen tapijt', zoals Le Corbusier, de oervader van het modernisme, de stad van de toekomst had beschreven.

Zo werden de uitbreidingswijken ontworpen: de groene openbare ruimte vormde de basis, waarbij de verkeersstromen – metro, auto's, fietsen en voetgangers - strikt gescheiden werden, aansluitend op Le Corbusier's idee van de functionele stad. De portiek- en galerijflats, gemaakt met behulp van nieuwe, industriële productietechnieken en prefab bouwmaterialen, plaatsten de architecten als ensembles in het groen, volgens een regelmatig 'stempelpatroon', opdat elke woning zo veel mogelijk zon zou krijgen. Want dat was het ideaal achter de wederopbouwijken: een goede woning voor iedereen, als basis voor een beter leven. 'De Wijkgedachte' werd deze stedenbouwkundige theorie genoemd, die een nieuwe orde in de stad introduceerde, met het gezin als kleinste 'bouwsteen' en daaromheen - in steeds grotere draaicirkels - het collectieve groen waar burens elkaar zouden ontmoeten, de buurt met scholen en winkels, en de wijk met publieke gebouwen zoals het stadhuis.

DE GROTE VERANDERINGSOPGAVE

Zeventig jaar later zijn de 'wijken van de toekomst' ingehaald door de tijd, en toe aan vernieuwing. Het comfort en de energieprestatie van de woningen voldoen niet aan de huidige eisen, evenals de omvang en indeling van de woningen. We wonen tegenwoordig ruimer, en met de komst van nieuwe bewoners, van verschillende culturele achtergronden, zijn de woonwensen veel diverser dan de eengezinswoningen die destijds vooral werden gebouwd. De babyboomers zijn inmiddels senioren, en met de vergrijzing groeit de vraag naar zorg in de wijk. Hoe maak je portiekflats toegankelijk voor mensen die moeite hebben met traplopen, voetpaden geschikt voor rollators, en waar plaats je zorgvoorzieningen? Zulke vragen zijn des te meer relevant nu ouderen steeds langer thuis wonen - omdat ze dat zelf willen, maar ook omdat de overheid daarop aanstuurt; de zorg dreigt anders onbetaalbaar te worden. Burgers moeten zorg voortaan zelf organiseren, met hulp van familie, vrijwilligers en de gemeente. De klassieke verzorgingsstaat dient langzaam maar zeker omgevormd te worden in een participatiesamenleving, stelde koning Willem Alexander in 2013 in zijn troonrede. Hij benadert dat positief: 'Wanneer mensen zelf vorm geven aan hun toekomst, voegen zij niet alleen waarde toe aan hun eigen leven, maar ook aan de samenleving als geheel', aldus de koning.

Er is ook kritiek. Nu de overheid zich alleen nog ontfenmt over de 'zware' zorg, moet de dagelijkse ondersteuning door het sociale netwerk opgevangen worden. Maar wat als je niet over een sociaal netwerk beschikt? Tegelijk stelt de participatiemaatschappij mantelzorgers en vrijwilligers op de proef. De vraag naar 'lichte' zorg is doorgaans niet van voorbijgaande aard, en daardoor moeilijk met gezin en werk te combineren, wat leidt tot gezondheidsklachten.

Openbare ruimte

Net als na de Tweede Wereldoorlog staan we dus voor een grote, maatschappelijke veranderingsopgave. De overheid is daarbij geneigd zich op de zorg te richten, met 80,4 miljard euro op een totaal aan uitgaven van 277 miljard de grootste kostenpost op de laatste rijksbegroting. De woningcorporaties en

ontwikkelaars houden zich met name bezig met de renovatie en vernieuwing van gebouwen. Opmerkelijk genoeg wordt nauwelijks gesproken over de rol van (toegankelijke) openbare ruimte, die de basis vormde van de modernistische stedenbouw, en een cruciale rol speelt in de beoogde participatiemaatschappij. Denk aan het toenemende aantal mensen met dementie, voor wie het vaak lastig is om zich te oriënteren op straat. Uit angst om te verdwalen, gaan sommigen de deur niet meer uit. 'Terwijl voldoende beweging – naar buiten gaan voor een ommetje of een boodschap – zo belangrijk is; het vertraagt het proces van achteruitgang bij dementie', zegt Joop Vonk, mantelzorger en vrijwilliger bij Alzheimer Nederland. Maar het kan ook een val over een losse stoeptegel zijn, waardoor iemand die slecht ter been is, besluit om 'dan maar binnen te blijven'. Zo wordt de bewegingsruimte en het sociale netwerk steeds kleiner, wat het organiseren van hulp bemoeilijkt. Dat heeft ook zijn weerslag op het algemeen welbevinden; lichaamsbeweging, sociale contacten en zelfredzaamheid dragen immers bij aan een goede gezondheid.

Dat laatste geldt even goed voor mensen zonder beperking. Om die reden richten steeds meer gemeentes zich op het creëren van een 'toegankelijke stad' voor iedereen.

Van tabula rasa naar tabula scripta

Een belangrijk verschil tussen de wederopbouw en de vernieuwingsoperatie waar we nu voor staan, is het vertrekpunt: van de tabula rasa – het onbeschreven blad - naar de tabula scripta, zoals Rijksbouwmeester Floris Alkemade het ontwerpen aan de bestaande stad noemt: de beschreven lei.

De na-oorlogse wijken vormden een radicale breuk met het verleden, waarbij stedenbouwers en architecten begonnen te tekenen op een wit vel papier. Hoewel er halverwege de jaren zestig een kentering ontstond tegen deze start from scratch-methode, waarbij flink gesloopt werd om grootschalige woningbouwprojecten en verkeersdoorbraken te realiseren, volgden stadsvernieuwingsoperaties in de jaren tachtig en negentig eenzelfde strategie. In wijken als de Bijlmermeer werden galerijflats gesloopt om plaats te maken voor laagbouw en traditionele bakstenen bouwblokken. Een vorm van stadsvernieuwing die tot nadenken stemde: hoe kunnen we voorkomen dat wat we nieuw bouwen alweer na vijftig jaar afgebroken wordt?

Inmiddels is er het inzicht dat je met bouwen (danwel slopen) alleen een wijk niet verandert. Vaak verplaatsen de problemen zich naar een wijk verderop, terwijl met sloop niet alleen kapitaal wordt vernietigd, maar ook sociale structuren en erfgoed. Met de succesvolle renovatie van de 'klusflat' Kleiburg is het beeld van de Bijlmer, als symbool voor de 'mislukking' van de na-oorlogse ruimtelijke ordening, gekanteld. Een stel jonge ontwikkelaars kocht de flat en liet deze naar ontwerp van NL Architects en XVW in 'brute' glorie renoveren, waarna de kopers zelf hun casco-appartement afbouwden. Het project, dat de prestigieuze Mies van der Rohe Award 2017 won, betekende niet alleen de rehabilitatie van de galerijflat, maar toont ook dat de collectieve gedachte achter de wederopbouw wijken de ontplooiing van het individu niet hoeft uit te sluiten.

Het lectoraat Tabula Scripta dat Alkemade sinds 2014 heeft op de Amsterdamse Academie van Bouwkunst, is gericht op de rol, middelen en vakmanschap in de conditie van de tabula scripta, waarin de context niet wordt gezien als een beperking, maar als een kans om de potenties van de plek te benutten. Deze visie ligt aan de basis van de prijsvraag WHO CARES, die de rijksbouwmeester

in 2016 uitschreef om ideeën voor 'toekomstbestendige wijken' te verbeelden, met nieuwe vormen van wonen, zorg en ondersteuning.

Decentralisatie

Een tweede verschil met de situatie zeventig jaar geleden, is de positie van de overheid. Destijds had deze een sterk sturende rol; de nieuwe woonwijken werden van bovenaf 'uitgerold'. Onder invloed van neo-liberaal beleid trekt de overheid zich nu steeds verder terug als opdrachtgever. Het spoor, energievoorziening, post en telefonie zijn geprivatiseerd. Woningen, maar ook schoolgebouwen en zwembaden worden voor het merendeel door de markt ontwikkeld. Woningcorporaties hebben, mede door de heffing die in 2013 werd ingevoerd, de afgelopen jaren een deel van hun bezit verkocht aan particulieren. Het versnipperde eigenaarschap maakt herontwikkelingen ingewikkeld. Hoe pak je de verduurzaming van een gebouw aan als niet alle eigenaren willen meedoen? Van wie is de stoeptrand die aangepast moet worden voor rolstoelgebruikers: van de gemeente of de vastgoedeigenaar? Dat laatste speelt juist in de wederopbouwwijk met zijn vele collectieve woonvormen en -ruimten, waarbij de afbakening tussen gebouw en straat minder strikt is dan in de historische stad.

Kansrijk erfgoed

De na-oorlogse wijken bieden kansen om de beoogde vernieuwing vorm te geven. Onder het motto 'Wederopbouw, een kansrijke erfenis' zijn de positieve karakteristieken van de vroeg-naoorlogse wijken (1945-1960) door de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) in kaart gebracht: de ruime opzet, met brede stoepen, veel groen, voorzieningen op loopafstand en meestal een goede aansluiting op het hoofdwegennet en openbaar vervoer. De huurwoningen hebben een goede prijs-kwaliteit verhouding, de toegepaste systeembouw maakt het mogelijk om schaalbare standaardoplossingen te vinden voor de huidige renovatieopgave. En omdat naast de woningen ook de riolering van veel wijken vernieuwd zal worden, is dit een uitgelezen kans om meteen de openbare ruimte aan te pakken.

Duidelijk is dat economische, sociale en ruimtelijke ontwikkelingen in elkaar grijpen in deze wijken. Om maatschappelijke meerwaarde te creëren, is het noodzakelijk dat gemeentes, corporaties en zorginstellingen zich niet enkel op hun eigen taken richten. Hoe brengen we de beoogde synergie tot stand? Ontwerpers kunnen hierin een belangrijke rol spelen, door nieuwe werkwijzen en denkrichtingen te introduceren, en samen met de bewoners en wijkorganisaties in de wijk experimenteren op te starten waarin men van elkaar kan leren. De heldere structuur van de wederopbouw wijken, gebaseerd op de Wijkgedachte, biedt daarbij houvast.

Met de (recente) aanwijzing van dertig wederopbouwgebieden 'van belang' wil de RCE meer aandacht en waardering voor de architectuur van deze wijken genereren. Doel is niet om het erfgoed te conserveren; er is het besef dat er iets moet veranderen. 'De wijkgedachte van toen, zo zit de maatschappij niet meer in elkaar', zegt Jacqueline Rosbergen van de RCE. Na de oorlog werd er gebouwd voor gezinnen, waarbij moeder achter het fornuis stond en vader op zondag het vlees sneed. Nu vind je in deze wijken vooral eenpersoonshuishoudens, en een mix van culturen. Er zijn andere voorzieningen nodig, bijvoorbeeld voor mensen met dementie. Het weelderige groen in de openbare ruimte zorgt soms voor een gevoel van desorientatie; duidelijke herkenningspunten ontbreken. Hoe kun je die

in de voet- en fietspaden vormgeven? En hoe voorkom je dat het openbare groen, dat de heldere wijkstructuur van de wederopbouwwijken bepaalt, overeind blijft als je gaat verdichten? Nu wordt vaak gebouwd op de kop van de 'stempels', waardoor meer afgesloten woonblokken ontstaan, en loop- en zichtlijnen worden doorbroken. Rosbergen ziet hier een taak voor de ontwerper. 'Het gaat erom de kernkwaliteiten van de wederopbouw met de vernieuwingsopgave te verweven tot een nieuwe stedelijke structuur: de Wijkgedachte 2.0.'

LEREN VAN HOOGVLIET

Hoe werkt dat in de praktijk? Een interessant voorbeeld in dit verband is de Internationale Bouw Tentoonstelling (IBT) Rotterdam-Hoogvliet, die tussen 1998 en 2008 tot stand kwam onder supervisie van Crimson Architectural Historians, met als overkoepelend thema Welcome in my Backyard! (WiMBY!). De titel propageert het tegenovergestelde van de 'Not in My Backyard' mentaliteit - de angst van de stedeling voor alles wat vreemd en nieuw is - en is een uitnodiging om verandering als kans te omarmen. IBT is de Nederlandse variant op de Internationale Bau Ausstellung (IBA) in Duitsland, waar achtergestelde gebieden in Berlijn en het Ruhrgebied in de jaren tachtig en negentig grondig aangepakt werden, door nieuwe ideeën en strategische projecten op zowel sociaal als cultureel gebied te ontwikkelen. Je zou WiMBY! kunnen zien als een privaat-publieke denktank, waarin krachten en kennis werden gebundeld.

De manier waarop Crimson bij het project betrokken raakte, is illustratief voor het huidige machtsveld in de ruimtelijke ordening, vertelt Michelle Provoost van Crimson. 'Aan de ene kant had je de corporaties die Hoogvliet, dat kampte met verval en sociale problemen, wilden meenemen in de vaart der volkeren. Het plan was om een derde van de bestaande portiekflats af te breken, en daarvoor in de plaats een hogere categorie woningbouw te realiseren; daarmee zou het voor elkaar zijn. Aan de andere kant had je de stad, waarvan Hoogvliet een deelgemeente is. Zij vond deze visie – slopen en herbouwen - te beperkt, en stelde dat als je zo'n enorme stadsvernieuwingsoperatie optuigt, de kwaliteit wel hoog genoeg moet zijn.'

Hoogvliet op voetstuk

Het idee ontstond om Hoogvliet op een voetstuk plaatsen, als een voorbeeld van stadsvernieuwing met behoud van de oorspronkelijke kwaliteiten. Hiervoor werd 8 miljoen euro van het Innovatie Programma Stedelijke Vernieuwing (IPSV) vrijgemaakt, voor een periode 10 jaar. Ook Rotterdam zelf, de corporaties en de deelgemeente investeerden in het project. Crimson werd gevraagd om hiervoor een programma te ontwikkelen. Provoost: 'Wij waren al sinds het midden van de jaren negentig bezig met de herontdekking van de wederopbouw; voor ons als historici was evident wat er aan plannen, idealen en tijdgeest verborgen lag onder wat de meesten als 'oude troep' beschouwden.'

Het vergde de nodige overtuigingskracht om de corporaties en de deelgemeente mee te krijgen. Men was al druk bezig met het maken van plannen, waarbij teruggerepen werd op de traditionele stedenbouw: een verhoogde autoweg moest een Ramblas-achtige boulevard worden, de 'stempels' zouden vervangen worden door gesloten bouwblokken met pleinen en straten. 'Wij wilden laten zien dat Hoogvliet op een hele andere leest gebaseerd is, en zodoende andere kwaliteiten kent. Daartoe hebben we onder meer conferenties en wandelingen georganiseerd, waarbij wij uitleg gaven over die kwaliteiten, zoals het groene

karakter van de wijk. Want ook dat werd vooral als een probleem gezien: het was te veel, te rommelig, te duur in onderhoud – kortom: het moest weg. Wij hebben toen gezegd: denk twee keer na, want weg is weg. Het groen is de reden dat veel mensen in Hoogvliet willen wonen, en het heeft een structurerende werking; het bepaalt de samenhang van de stad.'

Immaterieel erfgoed

Crimson heeft ook gekeken naar het immaterieel erfgoed. 'We vonden dat bij de taak die we kregen van de gemeente om Hoogvliet up to date te maken en herwaarderen, ook het gedachtengoed hoorde dat uitgedragen werd in de bestaande stedenbouw en architectuur: het begin van de sociaal-democratie, de open samenleving, de organisatie van scholen en beroepsonderwijs, de mogelijkheid om jezelf te ontwikkelen, een beroep te leren, te emanciperen – al wat in de verzorgingsstaat besloten ligt, zie je terug in die wijk. Neem de stempels, opgebouwd uit groepen van verschillende woningtypen voor verschillende bewoners: appartementen voor starters en senioren, families in eengezinswoningen, gegroepeerd rond een grasveld. Het was een dwarsdoorsnede van de samenleving, die elkaar vond op dat veld, waar gevoetbald en gebuurt werd. Het idee was om op deze manier een community te vormen, en vereenzaming tegen te gaan.'

Dat de oude Wijkgedachte achterhaald was, zag Provoost ook. 'Maar het idee dat je een omgeving ontwerpt die voorkomt dat mensen zich alleen voelen, of leven in anonimiteit, is dat niet. Wij wilden wel opnieuw vorm geven aan de sociale waarden die in de wijk besloten lagen: emancipatie, ontplooiing, nabuurschap. Niet van bovenaf, zoals dat destijds gedaan werd, maar samen met de bewoners. Wij hebben ons daarom ook gelijk gevestigd in Hoogvliet, waar we een kantoor openden, om onderdeel te worden van de gemeenschap. Wij wilden niet de historici zijn die vertellen hoe het moet, maar een netwerkorganisatie, die bestaande initiatieven en organisaties aan elkaar koppelde: festivals, de plaatselijke bluesvereniging, scholen, de bejaardensoos. Zo zijn we onder anderen gekomen tot de projecten voor co-housing en het buurtcentrum Heerlijkheid Hoogvliet.'

Bottom-up aanpak

De bottom-up aanpak had voor- en nadelen. Bewoners voelden zich meer betrokken bij de wijk, en er was draagkracht voor nieuwe plannen. Maar om die plannen te realiseren, waren ook de corporaties nodig. Provoost: 'Het was een gevecht om hen elke keer weer te overtuigen, waarbij we een charmeoffensief en de politiek moesten inzetten. Bij elk project kwam de vraag: is dat nou echt nodig? Of men zei: dat willen de bewoners niet. We hebben wel vijftig projecten voorgesteld, waarvan er uiteindelijk zo'n 15 zijn uitgevoerd.'

De versnipperde situatie in de ruimtelijke ordening, als gevolg van de decentralisatie bij de overheid, maakt het volgens Provoost lastig om samenhang te creëren. 'Je kan tegenwoordig niet meer een stedenbouwer een compleet wijkplan laten tekenen. Maar zonder een vastomlijnd plan krijg je over alles discussies. Bijvoorbeeld over de groengebieden; waar de een een mooi park zag, zei de ander: dit is een ideale bouwkaavel.' Om tot consensus te komen, bedacht Crimson samen met het ontwerp bureau Maxwan het project 'Logica'. Aan Maxwan werd gevraagd om een ruimtelijk kader te ontwikkelen, dat houvast zou bieden voor een periode van 15 jaar, en waarin alle partijen zich konden vinden. 'Het ging erom een verband te creëren tussen de vele verschillende initiatieven,

en de interne logica van de wijk te benoemen: de kenmerkende structuren die overeind moesten blijven, en de gebieden waar je naar hartelust zou kunnen ontwikkelen.'

Logica creëren

In het Logica plan zijn vier grootschalige karakteristieken benoemd: de infrastructuur in het gebied, de acht wijken waaruit Hoogvliet is opgebouwd – elk met een eigen identiteit, het groen in de wijken, en de groene 'buffer' rond Hoogvliet. 'Het doel was niet om een ontwerp te maken; het waren vier vragen die werden voorgelegd aan alle partijen. Zoals: wil je die groene buffer behouden, of wil je maximaal aansluiten op de snelweg en het water? Ze werden gedwongen te kiezen, en moesten hun keuze vervolgens vastleggen in een bestemmingsplan. Het leuke was dat men de karakteristiek van de wijk ineens begonnen te begrijpen; de weerzin tegen het na-oorlogse ontwerp verdween. Uiteindelijk is gekozen voor behoud van de groene buffer, de groene openbare ruimtes en de acht verschillende wijken, en daarmee voor behoud van de belangrijkste stedenbouwkundige kenmerken van Hoogvliet.'

Het plan bood houvast bij het uitwerken van deelprojecten, zoals de ouderenhuisvesting die architectenbureau VMX aan de Meeuwenplaat realiseerde. De opdracht was om een aantal verouderde blokjes met seniorenwoningen te vervangen, en daaraan een supermarkt toe te voegen, die midden in een groene zone geplaatst zou worden. 'Met Logica hadden we inmiddels vastgesteld dat groen juist een kwaliteit was die we wilden behouden. Daarop bedacht VMX om de appartementen te stapelen, met de supermarkt op de begane grond. Het blok sluit in compositie aan bij de bestaande rijtjes woningen, en de openbare ruimte; het voetpad dat door het complex loopt, en de buitenruimte zijn mee ontworpen. Het is een voorbeeld van hoe je, geïnspireerd door de architectuur uit de jaren zestig, tot iets nieuws kunt komen.'

CPO avant la lettre

Voor het co-housing project ging Crimson op zoek naar groepen die samen in Hoogvliet wilden wonen. Ze vonden een stel muzikanten en een 'eco-groep'. Omdat ze niet alleen voor mensen met een grote portemonnee wilden bouwen, maar ook voor huurders, werd woningbouwcorporatie Vestia bij het project betrokken. Het bureau Urbannerdam werd gevraagd om te helpen bij het vormen van een bewonersgroep, de bemiddeling tussen bewoners en corporatie, en het selecteren van de architect. Het was een pioniersproject; Collectief Particulier Opdrachtgeverschap avant la lettre. De rol van de corporatie noemt Provoost 'niet ideaal'. 'Vestia had dit nog nooit eerder gedaan, en vond het een heel gedoe. De directie steunde ons, maar de vernieuwingsdrang die zij had, drong niet door in de organisatie. Dat merk je in de manier waarop de woningen beheerd worden. In het contract stond dat je alleen in aanmerking komt voor een muziekwoning als je een instrument speelt. Nu constateer ik dat sommige muziekstudio's gebruikt worden als opslagruimte. Maar de eco-groep loopt heel goed; de gemeenschappelijke binnentuin ziet er geweldig uit.'

Voor het project Park De Heerlijkheid werden Hoogvlieters bij elkaar gebracht die al met een initiatief rondliepen, maar niet de slagkracht hadden om het van de grond te krijgen. Zo was er een groepje oudere dames dat een arboretum wilde aanleggen, een mevrouw met een plan voor een natuurspeeltuin, en een aantal gepensioneerde heren, vroeger werkzaam in de haven, was op zoek naar een werkplaats om scheepsmodellen te bouwen. 'Vanuit ons kantoor in de wijk

leerden we deze mensen kennen. Zo liepen we ook tegen twee Surinaamse broers aan, die het idee hadden voor een R&B-feestzaal, wat paste bij onze ambitie om ook de nieuwe, Antilliaanse bewoners een plek te geven in de wijk.'

Weerbarstige praktijk

De gemeente stelde een locatie beschikbaar in de groene bufferzone, tussen de snelweg en de stad, waar lawaai maken geen probleem is. Woningcorporatie Vestia werd bij het project betrokken voor de ontwikkeling van de partyhal, het Britse architectenbureau FAT werd gevraagd om het gebouw en het park te ontwerpen, als de bekroning van WiMBY! Met creatief gebruik van gelden van de deelgemeente en rijkswaterstaat (voor verbreding van de snelweg) werd het benodigde budget bijeen gebracht. De realisatie bleek niet eenvoudig - het park werd pas in 2008 geopend - het beheer is misschien nog wel moeilijker. 'Wat ik heb geleerd, is dat je co-creatie niet moet romantiseren. Een community ontstaat omdat een paar individuele instanties een behoefte hebben, maar op het moment dat in die behoefte is voorzien, bestaat het risico dat men het collectieve belang uit het oog verliest.' Ze noemt als voorbeeld hoe de dames van het arboretum een later initiatief voor een dierenbegraafplaats, naast hun tuin, verwierpen.

Provoost vindt het zonde dat de gemeente de organisatie die de programmering van Heerlijkheid Hoogvliet zou begeleiden, heeft 'laten gaan'; waarom is onduidelijk. 'Als je het park nu bezoekt, zie je dat het arboretum groeit en bloeit, en de speeltuin volop gebruikt wordt - hoewel anders dan bedoeld; het is vooral een plek waar hondenliefhebbers elkaar ontmoeten. Maar de Villa is slecht onderhouden, net als het hekwerk, dat ook door FAT is ontworpen. Het is geen standaard hek, wat een probleem blijkt voor de gemeentelijke onderhoudsdienst. Zo loop je in de praktijk tegen allerlei kwesties aan, ondanks de contracten die we vooraf hadden opgesteld voor de beheerfase. Er zitten veel lessen in WiMBY!'

VERBANDEN LEGGEN EN VERBINDINGEN MAKEN

IBT Hoogvliet maakt duidelijk dat de Nieuwe Wijkgedachte meer omvat dan woningrenovaties en zorg; het behelst ook de analyse en waardebeoordeling van de bestaande wijk – de populatie, de woningvoorraad, onderwijs -en buurtvoorzieningen, infrastructuur, openbare ruimte - en het cultureel erfgoed. Het is een ruimtelijke, sociale, economische én organisatorische opgave, en het vraagt een visie op het onderhoud en beheer.

Deze brede benadering vindt steun bij de groep experts die op initiatief van het Stimuleringsfonds bij elkaar kwam om met elkaar te spreken over de Nieuwe Wijkgedachte, en wat er nodig is om deze gestalte te geven. Dat deze professionals uit de gezondheids- en ouderenzorg, erfgoedbeheer, architectuur, stedenbouw, social design en welstand met elkaar om de tafel gingen zitten, zegt veel over de interdisciplinaire aanpak die zij voorstaan. Wat ze met elkaar gemeen hebben, is de manier waarop ze naar verbanden zoeken tussen hun eigen werkterrein en dat van anderen, om tot oplossingen te komen die meer zijn dan de som der delen. Op deze manier willen ze verbanden creëren tussen verschillende gebruikersgroepen en ruimtes. Gemeenschappen en gemeenschapszin ontstaan immers waar een diversiteit aan mensen bij elkaar komt, op het raakvlak tussen jong en oud, tussen voordeur en straat.

Zaak van de gemeenschap

Wies Arts van Adviesbureau Zet, betrokken bij het programma Dementievriendelijk Brabant, ziet dementie niet enkel als een probleem van ouderen. 'Het is een zaak van de gemeenschap. Om mensen met dementie te helpen kijken wij juist ook buiten de verzorgingshuizen naar de inrichting van de openbare ruimte en de aanwezigheid van verenigingen en winkels in de buurt.' 'In deze tijd van globalisering en digitalisering maken mensen onderdeel uit van een netwerk dat groter is dan de wijk, merkt Gert Jan te Velde op. Hij is partner bij architectenbureau Van Schagen, dat veel ervaring heeft met renovatie van wederopbouwgoed. 'Naarmate de leeftijd toeneemt, wordt het netwerk kleiner; ouderen organiseren zich veelal in lokale clubs, op overzichtelijke afstanden. De connectiviteit van kwetsbare ouderen is echter een belangrijk aandachtspunt. Een betere mix van woningtypen, zowel binnen woongebouwen als de wijk, kan helpen om sociale contacten te versterken en ontmoetingen tussen bewoners op een natuurlijke manier tot stand te brengen.'

Ook de jeugd moet betrokken worden bij nieuwe plannen, vult Jacqueline Rosbergen aan. 'De vergrijzing zal over twintig jaar over zijn hoogtepunt heen zijn. We moeten verder vooruit kijken. De Wijkgedachte, waarbij het idee was dat je 'van de wieg tot het graf' binnen de wijk kon doorverhuizen, kan daarbij inspiratie bieden. 'Nu is de trend dat jongeren wegtrekken uit de wederopbouwwijken. Terwijl juist een mix van mensen meerwaarde geeft. Het kan zo simpel zijn als het jonge stel dat de vuilniszakken van mijn bejaarde ouders naar de container brengt.'

Architectuurhistoricus Marinke Steenhuis van bureau Steenhuis Meurs, dat adviseert over transformatieopgaven, noemt als voorbeeld het initiatief 'Tuintelen en Keukelen' in het Gelderse Teuge als voorbeeld, waarbij een groep ouderen aan schoolkinderen leert om groenten te telen in hun eigen moestuin, en daarmee een gezonde maaltijd te bereiden. Inge van den Broek, werkzaam bij de GGD West-Brabant en beleidsadviseur voor gezondheid, merkt op dat uit onderzoek naar het gebruik van openbare ruimtes in de gemeente Eindhoven bleek dat een speelweide even goed als ontmoetingsplek voor ouderen kan functioneren.

Gezondheid

Van den Broek maakt geen onderscheid tussen jong en oud in de zorg. 'In onze gemeente spreken we ook niet langer over zorg en ziekte – woorden die vooral op ouderen betrokken worden - maar over welzijn en gezondheid. Meedoen, je fijn voelen, sociale cohesie; dat zijn voor iedereen belangrijke waarden.' Ze is ervan overtuigd dat de fysieke omgeving ingezet kan worden voor een positieve gezondheid, preventief.

Het bedrijfsleven en ziekenhuizen investeren al langer in 'gezonde' gebouwen, met veel daglicht, uitzicht en groen, en waar je gestimuleerd wordt om de trap te nemen in plaats van de lift. Op dat vlak valt het nodige te verbeteren aan de wederopbouwwijken, die destijds vooral ontworpen werden op het gebruik van de auto. Volgens landschapsarchitect Jeroen Verbeek van het team 'De Wijk als (t)huis', dat de prijsvraag WHO CARES won met hun voorstel voor de wijk Geleen-Zuid en Kluis, is het aanpakken van de auto bovendien dé manier om de openbare ruimte in ere te herstellen als plek voor ontmoeting. 'Vroeger functioneerden de straten als plein', legt hij uit. 'Daar ontmoetten mensen elkaar,

op weg naar de bakker of de kruidenier. Die functie staat onder druk door de dominantie van auto's op straat.'

De ontwerpers lieten zich inspireren door het Japanse kintsugi, goudlijm voor gebroken porselein. Een stelsel van toegankelijke voet- en fietspaden vormt hier het 'hechtmiddel' voor de na-oorlogse wijk. De brede paden – geschikt voor rollators en scootmobiels - nodigen uit om te wandelen, en verbinden de voorzieningen in de wijk met elkaar, terwijl door toevoeging van zitbankjes, speelplekken en bewegingstoestellen de buurt nieuw leven wordt ingeblazen.

Tussenruimte

Architect Laura Alvarez wijst op het belang van ruimtes die spontane ontmoetingen mogelijk maken; een voorwaarde om een sociaal (zorg)netwerk op te bouwen. In reactie op de open oproep 'Het Nieuwe Gasthuis' die het Stimuleringsfonds in 2015 deed om ideeën aan te dragen voor tijdelijke opvang voor mensen met een lichte zorgvraag, ontwikkelde zij het idee voor een Gasthuis van Welzijn, 'een uitwisselpunt voor participatieve zorg' voor Laakhaven West in Den Haag. Het ontwerp is onderdeel van een stappenplan voor de wijk, dat begint met het organiseren van gezamenlijke activiteiten voor buurtbewoners, en het creëren van mogelijkheden voor bewoners om zich plekken toe te eigenen. 'Vooral de tussenruimtes, waar het privedomein van de woning overgaat in de semi-openbare ruimte, en het woongebouw landt in de openbare ruimte, bepalen of mensen al dan niet met elkaar in contact komen', legt ze uit. In haar plan worden smalle entreegebieden verruimd, zodat er plek ontstaat voor een bloempot of bankje waar je kunt buurten. De blinde gevels met bergingen wil ze openen, net zoals bij de Klusflat in de Bijlmer is gedaan. Deze ingrepen moeten helpen om het sociale netwerk te versterken, daarna volgt het herontwerp van entrees naar de portiekflats, tot slot de realisatie van het Gasthuis.

Post-65

Bezien vanuit de sociale kant, is het interessant om de verbinding te maken tussen de Wijkgedachte en de zogenoemde Post-65 wijken, zegt Anita Blom van de RCE. 'In de loop van de wederopbouwperiode raakte de Wijkgedachte naar de achtergrond. De woningnood werd maar niet opgelost, de overheid wilde meer en sneller bouwen. Het idee van de wijk als dwarsdoorsnede van de samenleving, waarbij diversiteit en collectiviteit centraal stond, werd ingehaald door het streven naar kwantiteit.'

Vanaf 1959 ontstond een tegenbeweging. Architecten als Jaap Bakema, Aldo van Eyck en Herman Hertzberger wilden terug naar het idee van de menselijke maat en het bouwen van gemeenschappen. Ook de toenmalige minister van Volkshuisvesting, Wim Schut (zelf als stedenbouwkundige betrokken bij de ontwikkeling van Zoetermeer) vond dat het de verkeerde kant op ging met de massale hoogbouw, die hij zag als een bedreiging voor het goede wonen. Hij besloot om in zee te gaan met een groep jonge architecten die aan een twaalfjarig programma werkten met thema's als 'compact bouwen', 'gemengde groepen' en 'gemeenschappelijke groen'. In de 'bloemkoolwijken' en woonerven die zij – in dialoog met de bewoners - ontwierpen, keerde de Wijkgedachte terug, al was het niet onder die naam. Park Rozendaal in Leusden en de Kasbah in Hengelo zijn wijken uit deze 'eksperimentele' periode, die nog altijd goed functioneren.

Mensen maken de buurt

Er is al veel onderzoek gedaan naar wederopbouwwijken, onder meer door de RCE, bureau Steenhuis Meurs, Crimson, Alvarez en ontwerpteam De Wijk als Thuis. Deze kennis is ook bruikbaar voor andere locaties. Zoals Provoost het zegt: 'Er zijn veel 'Hoogvlieten' in Nederland'. Als je de principes van de wederopbouw- of bloemkoolwijken eenmaal kent, en daarop voortbouwend een nieuwe architectonische typologie, een verbeterde inrichting van de buitenruimte, of een slim zorgconcept hebt uitgevonden, kun je dat wellicht ook op andere wijken projecteren.'

Tegelijk benadrukt ze dat elke wijk een eigen persoonlijkheid heeft, door de ligging en de manier waarop hij zich heeft ontwikkeld. Steenhuis sluit zich daarbij aan. 'Heeswijk is heel anders dan Zuidwijk in Rotterdam, of Hoge Vucht in Breda-Noord. Belangrijk is dat je een gevoel krijgt van het 'merk' van een wijk; voor welke bewonersgroep is de buurt gebouwd, en wie wonen er nu? De markt vraag verschilt ook; in de Randstad zijn appartementen populair, in dorpen wordt anders gewoond. Als je vervolgens inzoomt, ontdek je dat wederopbouwwijken opgebouwd zijn uit verschillende buurten, elk met een eigen sfeer en bebouwing. Zoom je verder in op straatniveau, dan ervaar je hoe openbare ruimtes en gebouwen binnen die verschillende buurten anders functioneren.'

De Wijkgedachte was een blauwdruk, de Nieuwe Wijkgedachte zal vanuit de praktijk moeten ontstaan. Om tot nieuwe denkrichtingen en concrete voorstellen te komen, is ontwerpend onderzoek op locatie nodig. Dat betekent: rondfietsen met historici om inzicht te krijgen in de kwaliteiten van het erfgoed, om de tafel met bewoners, zorgaanbieders, corporaties, gemeentes, meedenken met investeerders over financiële modellen, meewandelen met ouderen op hun dagelijks rondje. Want anders dan het modernistische idee van de maakbare samenleving veronderstelde, zijn het uiteindelijk de mensen die de straat, de buurt en de wijk vormen.

Beeld boven: Frank Hanswijk

Tekst: Kirsten Hannema